

R. Várkonyi Ágnes

Bethlen Miklós gróf, a politikus^{*}

Életútja térben és időben hatalmas távolságokat köt össze, a kora újkor legnagyobb változásán ível át.

1642—1716, a születés és a halál évszámai korszakos határkövek az erdélyi fejedelemség, a magyar királyság és egész Európa történetében. A harmincéves háború Európájában látta meg a napvilágot, s mire lehunyja szemét, lezajlott az európai történelem talán egyik legjelentősebb hatalmi átrendeződése. Tanulóévei idején a fejedelemség török protektorátus alatt gazdag és virágzó ország, toleráns valláspolitikával, lengyel, svéd, holland, angol kapcsolatokkal Európa számottevő tényezője. Befoglalták a vesztfáliai békébe, s ezzel nyilvánvaló lett, hogy a térség fontos tényezőjének tekintik. Hosszú élete folyamán kevés békés időt élt meg, s mindvégig irányváltások és hatalmi erőeltolódások között az erdélyi állam átmentésének követelményeivel kellett szembesülnie. Mire pedig a békésebbnek ígérkező korszak küszöbén lehunyta szemét, már eldőlt, hogy a fejedelemség államiságát, egykori jelentőségét és erejét veszve a Habsburg-birodalom hatalmi rendszerébe tagolódik.

1957 telén Máramaros vármegye levéltárában kutattam, és néhány levele töretlen pecséttel került a kezembe. Úgy, ahogy évszázadokon át porosodott. Felbontatlanul. Ez a kutatói élmény ma szimbolikus jelentőségű számomra. Bethlen Miklósról, a politikusról ismereteink most, születésének három és fél évszázados fordulóján is esetlegesek és hézagosak. Mind ez idáig nem készült róla átfogó feldolgozás, érdemi monográfia.

Nem mintha az utókort nem izgatta volna ez a különleges politikai pálya. Nem mintha nem rendelkeznének elegendő forrással. Önéletírásában a régi magyar próza mesterművét hagyta ránk. Mégis kitűnő elődeink, Szalay László, Szilágyi Sándor és mások figyelmeztetése pusztába kiáltó szó maradt. Kritikai elemzés csak helyel-közzel készült az *Önéletírás* történeti közléseiből. Izgató lehetőségnél pedig máig nem kapott nagyobb figyelmet az a tény, hogy művét fogságban írta, fokozott figyelmet érdemel tehát, ami a kor hasonló írásaira általában jellemző, az, hogy a szöveg alatt fut egy másik szöveg, amit meg kell értenünk, különben kegyetlen anakronizmus vagy naturalizmus áldozatai leszünk, mint az a különben nagyon tehetséges fiatal történetíró, aki elhitte, hogy az erdélyi kancellár valóban huszonöt évig nem mosott haját és „negyedszázados port és piszkot őrzött hajszálai között”. Leveleiből a fellelhető Jankovics József két vaskos kötetben tette le a tudomány asztalára. Politikai írásaiból is sok forog közkézen.

Mi az oka mégis, hogy a politikusról kevés és ellentmondó véleményeket adtak az egymást váltó generációk. Ifjúságunkat pedig mintha nem is érdekelné. Szomorúan látom, hogy néhány újabb kortörténetből még a neve is kimaradt már.

Ennek nyilván több oka is van. Igazán fontos kettő. A 19. századi romantika egy merev modellben értelmezte ezt a kort, és Bethlen Miklós nem fért bele. Sem a Habsburg-barát és Habsburg-ellenes, sem annak variánsai, a labanc—kuruc, a modern abszolutista és az elmaradt rendi kategóriák nem bizonyultak alkalmasnak, hogy Bethlen Miklós életpályáját minősítsék. Az egyikbe sem fért bele. A másik oka pedig, hogy valóban

^{*} 1992. október 3-án az Erdélyi Református Egyházkerület és az Erdélyi Múzeum-Egyesület által rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás.

nagyon nehéz Bethlen Miklóst, a politikust hosszú életútján végigkövetni. Még inkább megérteni. Ki volt valójában? Zrínyi tanítványa? Apafi híve? Vagy ellenzéke? Életpályájának melyik szakasza minősíti elveit? Amikor Veteránival barátkozott? A holland követtel tárgyalt? Amikor elvállalta a kancellárságot a Habsburg-berendezkedés idején? Amikor távol maradt II. Rákóczi Ferenc mozgalmatól? Vagy inkább amikor megírja a fejedelemség jövőjéről a bécsi elképzelésekkel szemben másként gondolkozó röpiratát? Vagy mégis a fogság? Hol a fedezete Erdély jövőjéért érzett elkötelezettségének, amit — mint a „Mindennapi reggeli imádságom a közönséges keresztyén anyaszentegyházért, nemzetemért, hazámért, pogányok és mindenkiért”, ebben a magyar irodalom legszebb államelméleti imájában elmondja — felelősséggel vállalt?

Ha az életút egységében próbáljuk magragadni személyiségét, akkor nem tudok jobb megoldást, mint azt, hogy a kor nemzetközi és hazai változásaira szakadatlan pályamódosítással felelni képes politikus volt. Nem egyedi példa ezen a tájon. Sőt, ha például akárcsak Comeniuséval vetjük össze, máris készek vagyunk kijelenteni: Közép-Európában a tipikus európai.

Ma már azt is tudjuk, hogy a történészek nem a politikus ünnepi, protokolláris, időtlenné merevített arcára kíváncsiak. Az új történeti biográfiák íratlan kíváncsian azt rekonstruálni, ahogy a politikus működött. Ma már azt szeretnénk tudni, milyen alternatívákkal találta magát szemben és hogyan döntött.

Családja és tanulmányai már erre a gyorsan és racionális meggondolások alapján dönteni képes korszerű politikusi pályára készítettek fel.

Anyai nagyapja, Váradi Miklós kereskedő, világlátott tekintélyes polgár. Klasszikus műveltséggel, konzervatív elvekkel, de — amint a korabeli feljegyzés tudósít — „kedves unokájának, Bethlen Miklósnak” tanulásbeli előmenetele érdekében nemcsak könyveket, számvető táblát, hanem földrajzi és csillagászati földgömböket vásárolt. Ezek pedig akkor különleges újdonságok, a világ áttekintésének új eszközei. Nemzetközi mércével mérve a legjobb tanárok tanították. A karteziánusok első és második nemzedékének kimagasló alakjai, Keresztúri Pál, Apáczai Csere János és a természettudományos oktatás elemeit meghonosító Porcsalmi András. Ezek az indításai egyetemi tanulmányaiban már-már mint tudatosan választott szemléleti irány jelentek meg. Heidelbergben Puffendorf közvetítésével ismerkedett meg Grotiuszal, főleg a *De Jure Belli et Pacis* gondolataival. Utrechtben Regiust hallgatta. Fortificatióra vagy militáris architektúrára — írja — „igen vén részeges, de nagy híres matematikus tanított”. Leydenben Cocceiust hallgatta, de „igen ritkán”. Annál nagyobb szorgalommal tanulta a nyelveket, a német, a francia, az angol mellett az arabbal is ismerkedett. Személyiségére nagyon jellemző egyik összeütközése apja véleményével. Bethlen János kancellárt aligha nevezhetnénk merevnek, a Kemény-pártból elsők között csatlakozott Apafi Mihályhoz, az új fejedelemhez, és nemcsak megértette, írásaival szolgálta a felismerést: a fejedelemség jövője attól függ, mennyire érti meg a keresztyén világ a kis ország sajátos helyzetét. Terhes felesége 1660 szörnyű meneküléseiben megfázott, és meghalt benne a magzat. A fiú úgy vélte, megmenthető. Az apa a régi felfogáshoz ragaszkodott. „Az én voksomból — írta Bethlen Miklós 1661 februárjának drámai döntéséről — bizony a patikárius, aki kúrálta, abortívumot adott volna a holt gyermek kiűzésére, de az atyám s a patikárius nem meré avagy akará. Így tetszett Istennek.”

Korélménye, hogy Erdély változásai az európai átalakulással együtt zajlanak. Korát így jellemzi: „szörnyű földindulás Európában”. Mindig is a változó Európában látja a fejedelemiség átalakulásait. „A mű édes nemzetünkben is” nagy és nevezetes mézszárlások történtek „az ártatlan, erőtlén s nem is fegyverkező városoknak”, amikor a „sok szegény ártatlan, méltatlan szenvedő” rab, „kik közül némelyek elméjekben tébolyodtak, némelyek talán kétségbeestek ... némelyek elragadtattak, senki sem tudja, hova lettek. Némelyek a sok csigázás, sütögetés, csepegtetés kínzás miatt elholtak, elvesztek ... némelyek lelkek veszedelmével vallások változtatásával kényszerítettek világi szabadulást szerezni testeknek.”

Az átalakuló Európát egészen ifjan ismerte meg, és azt is, amit különben apja is ír: Erdély sorsa ezzel az Európával van összekötve. Már a Zrínyi mozgalomba kapcsolódó erdélyi politika megbízásából jár Angliában és Franciaországban. Az ifjúság a beavatások ideje. Bethlen a maga beavatásáról látszólag hallgatott. Tény, hogy a 22 éves Bethlen beavatottként tért haza. Sőt bécsi kapcsolatai, majd regensburgi útja, néhány levele azt sejtetik, hogy üzeneteket közvetített és fontos információkkal szolgált. Tisztában volt vele, mit kell a török elleni háborúra készülő magyar politikusoknak tudnia: „Rebesgetik az emberek, hogy ... Tsaszár eö Felséghe nem törökkel akar hadakozni, hanem reformalni” (ti. a Habsburg—török békét). Érdekes, hogy 1661 júliusa és 1664 szeptembere közötti időből egyetlen levele sem került elő. Holott főbenjáró ügyet intézett, megteremtette Apafi és XIV. Lajos udvara között a kapcsolatot. Önéletírása szűkszavú közlését több hazai és külföldi forrás megerősíti. A török elleni nemzetközi szövetségbe bekapcsolódó XIV. Lajos minisztere és a hadjárat fővezérének tisztségére is pályázó Turenne marsall sokat beszélt vele, kérdezte az erdélyi és a vajdaságokbeli dolgokról, s a király Apafi fejedelemnek címzett levelével külön útiparancssal, „órás cédulával”, lóhalálában kellett megtennie az utat Párizs és Gyulafehérvár között. Jellemző, amit hazafelé tartó útján érez: „mintha az egész világ megmaradása abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem”.

Tökéletesen átlátta, a nemzetközi törökellenes szövetség megteremtése az ország létkérdése. Azok közé a kevesek közé tartozott, akik teljes horderejében megértették Zrínyi politikáját. Sokszor megírták már, hogy éppencsak erdélyire váltotta az európai köntöst, és ment Zrínyihez Csáktornyára. Bevallott célja és reménye, hogy részt vesz a török elleni háborúban. A vasvári béke ezt a pályát örökre lezárta előtte. Nem tudja, hogy már útban Csáktornyára pályát módosít. Végiglátogatja a mozgalom beavatottjait, Thököly Istvánt, Lippay György érseket, Vittnyédit, Batthyányi Kristófot, és találkozik többek között Radics Andrással, aki a nádor levelét vitte Regensburgba a Rajnai Liga elnökének. Bethlen később sajnálta, hogy egyetemjárását meg kellett szakítania. Viszont a politika tudományát gyakorlatban azonnal nemzetközi szinten kezdte megtanulni, beszél Gremonville-lel, jár Velencében. Petróczy Istvánnak december 10-én Csáktornyáról címzett leveléből tudjuk, hogy Zrínyi haláláról küldött már egy tudósítást. Tollából maradt ránk a legszebb Zrínyi-portré. Tudtommal Zrínyi az egyetlen, akiről azt írja, hogy szerette őt. Ha ez valóban igaz, a politikus magányáról is fogalmat alkothatunk. Útban a kursaneci erdő felé a fabuláról, amit Zrínyitől hallva lejegyzett, megírta, hogy képes beszéd, de megfejtésével két tehetséges fiatal kutatón kívül nemigen próbálkoztak a történetírók. Zrínyi haláláról Önéletírásának sokat idézett sorainál ma sem ismerünk hitelesebb tudósítást. Petróczy Istvánnak december 10-én Csáktornyán kelt levelében azt írja, hogy „az minap” már megírta neki a szomorú hírt. Annál különösebb, hogy Zrínyit

későbbi írásaiban — mai ismereteink szerint — egyetlenegyszer említi csupán. Viszont politikai stratégiáját és értékrendjét itt alakította ki.

Tisztában volt vele, mint sok más kortársa, hogy a törököt előbb vagy utóbb visszaszorítják az országból. Tudja, ezzel Erdély státusa is megváltozik. Ő is, mint még néhányan a magyar politikai elit személyiségei közül, tudatosan készül erre a nagy változásra. Ezt a készülődést Önéletírásában inkább leplezi, mintsemhogya felfedné. Egyetlen példával próbálom ezt érzékeltetni. 1666 nyarán Teleki Mihállyal együtt jár kint Felső-Magyarországon Apafi fejedelem megbízásából. Wesselényivel és társaival kell tárgyalniok. Önéletírásában másról sincs szó, mint örökös részesekedségről: „józanok is voltunk ugyan néha, én és Teleki, de a gazda minden istenáldotta nap részeg volt ... tobzódás ... vendégeskedés”. Ugyanakkor rendkívül alapos, világos, tárgyyszerű jelentéseket irt a fejedelemnek és a kancellárnak. Ezekből tudjuk, hogy fontos ügyekben tárgyaltak. Az Önéletírás merő félrevezetés. A két haza szövetségéről tárgyaltak. Meg kellett állapítaniok, hogy „hol lesz a határ, jövendőben is ha Török igma alól megh szabadulnak”, s „a két országnak szabadságában álljon, ha egy Corpusban akarnak lenni”.

A nagy változásra Erdélyt gazdaságilag kívánta megerősíteni. Ebben Apafi fejedelem segítője és — ne féljünk kimondani — Széchenyi elődje. Az *Erdélyi változásokban* részletesen kimutatta, hogy az 1660-as évek második felében lassú konszolidáció figyelhető meg a fejedelemségben. Bethlen tervei a kereskedelemről, a só forgalmazásáról, az adózásról arra vallanak, hogy tökéletesen tisztában volt az államgazdaság korszerű elveivel. Nagy változás küszöbére értek, és az országnak teherbírónak, s mi több, nemzetközileg fejlődőképesnek kell lennie. A minta Hollandia. Jellemző például telepítési javaslata. Erdélyben nyugalom volt, a lakosság gyarapodott, s az állandó munkaerőhiány is szívta a környező országok lakóit. Előfordult, hogy Moldvából, Havasalföldről falvastól jöttek. Bethlen a spontán bevándorlás helyett állampolitikai szempontokat mérlegelve tudatos telepítést javasolt. „Az odaki persegütöt szenvedő szegénységet az ide bevaló rettenetes sok pusztára kellene be hínunk, ha eszünk volna és mind a fejedelemnek, mind a szászoknak kedve volna hozzá. Ezen az úton épült megh az Belgiumi Respublica, mü is ezen az úton tétetnék mind a jövendő deffensióra, mind a mostani adózásra alkalmasabbá.”

Az elv, hogy összefüggés van a népességszám és az állam gazdagsága között, a kor merkantilista alapelve, és majd ez lesz a 18. században a Habsburg gazdaságpolitika vezérmotívuma is.

Bethlen vállalkozó volt, mint sok más főnemes, Apor István, Teleki Mihály, Alvinczy István, Béldi Pál és mások. Az ország javát az élénk kereskedelemben, friss pénzforgalomban látta, és hathatósan közreműködött a fejedelemség kereskedelmének föllendítésében. Jó pénzt akart teremteni, és sokat dolgozott a különben sikertelen adóreform előkészítésén.

Politikusi pályájának egyik kényes kérdése Bánffy Dénes kivégzése. Ahhoz, hogy világosan lássuk, mi történt, tudnunk kell, Bethlen egyik politikai alapelve volt, hogy biztosítsák az ország belső nyugalomát és elkerüljék a polgárháborút. De minden áron? Bánffy élete árán is? Az ügy szélesebb politikai összefüggésekbe illeszkedik.

A fejedelemség belső nyugalomát Apafi kezdetben többirányú egyensúlypolitikával biztosította, Béccsel és a Portával egyaránt jó kapcsolatokat tartott. A bécsi érintkezést

Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány tartotta kézben. A Wesselényi-szervezkedés megtorlása után, amikor Erdély befogadta a bujdosókat, ez az egyensúlypolitika már nem volt tartható tovább, s francia kezdeményezésre külpolitikai irányváltás történt, amelynek következtében majd megkötik a lengyel—francia—erdélyi szövetséget. Bethlen, aki 1664—1665-ben tárgyalt a bécsi és a velencei francia követekkel, a francia diplomáciai kapcsolat kulcsszemélyisége volt. Bánffy viszont nem ismerte fel a helyzetet, s fegyveres ellenállásra készült. Bethlen viszont mindent megtett, hogy ne robbanjon ki polgárháború. Jellemző, amit 1674. november 16-án írt Aranyoslónáról: „en mint keresztien haza Fia irtozván az ver ontastul meli akármikor is igen karos, de most az szegenj Magyar Nemzetnek, es abban vallasunkon leveo rendeknek szük voltara nezve ugian megsirathatatlan, mivel a körniülottünk leveo hatalmas Nemzetekre nezveis, ez civile bellum szegeni Hazánknak nem egiebet, hanem utolso veszedelmet igir”. Elmondja, hogy az egész ország ellene fordult, insurgált ellene: „Istenert Vram gondold el Hazadnak keövetkezheto veszedelmet... edes Ania Erdelj magat meg alazo engedelmes Fianak meg tud kegielmezni.” Bánffy nem értette meg.

Helyzettelismerő készségét tanítani kellene a politikatudományok egyetemén.

„Kidolgoztam a diplomatervezetet ... az eszközt, amivel hazám a kereszténység számára valamiképp megtartható lenne” — számol be a *Sudores et Cruces Nicolai comitis Bethlen* lapjain legsikeresebb politikai akciójáról. Kétségkívül a Diploma Leopoldinum néven ismert Habsburg—erdélyi megállapodás véghezvitele, a Diploma megszövegezése és a császári jóváhagyás kieszközlése Bethlen legegényibb vállalkozása volt. Az események ismereteseek. 1683-ban felmentik Bécset a török ostrom alól, és a Szent Liga, Velence, a Habsburg-birodalom és Lengyelország, majd Oroszország szövetsége visszafoglalja az oszmánok megszállta területeket. Erdély földrajzi helyzete miatt nem vállalhatta nyíltan a törökellenes szövetséget. De megkötötték a titkos megállapodást, és ennek feltételeit Erdély sokszorosán teljesítette. Pénzzel, élelemmel és téli szállással segítette a Szent Liga csapatait. Méltán mondhatjuk, erején felül áldozott a török kiűzése érdekében. A garanciák ellenére azonban megszállták a császári csapatok, a megállapodásokat nem tartották be, és féltő volt, hogy az ország a nyers katonai erőszak áldozata lesz. 1690-ben azonban az oszmánok visszavágtak. Ostrom alá vették Belgrádot, Thököly betört Erdélybe, s Teleki Mihály holtan maradt a zernyesti csataterén. Bethlen csaknem a csatavesztés hírével együtt érkezett Bécsbe Erdély státusát újrafogalmazott tervezetével. Ezt a Habsburg-hatalom érdekszférájába került Erdélynek gazdasági, közigazgatási és művelődési önállóságát biztosító törvénytervezetét megtárgyalta a holland és az angol követtel és a Habsburg kormányzat néhány mértéktartó személyiségével, és benyújtotta a császárnak. Sikerét az alkalmas idő gyors kihasználásának köszönhetette. 18 pontos tervezetét támogatta az angol, a holland és a brandenburgi követ, és elfogadta az udvar mindkét pártja, Kinsky és Strattmann csoportja. „Békességet viszek” — írta Bethlen Kővárról a Diplomával útban hazafelé.

A Diploma Leopodinum Bethlen politikai alkotása. Sokszor megfogalmazta, hogy Erdély-helyzetét csakis sajátos belső viszonyainak ismeretében lehet békésen elrendezni. A 18 pont világosan és egyértelműen meghatározza az ország helyzetét a Habsburg-birodalom keretei között. Lipót császár ezzel a szerződéssel nem a fejedelem szuverenitását ismerte el, azt nem tudta volna Bethlen elfogadtatni, hanem az ország, autonómiáját messzemenően biztosította. Szavatolta az ország gazdasági, közigazgatási belső önállóságát, elismerte a szabad fejedelmválasztás jogát és a vallások szabad

gyakorlatát. Ez pedig az anyanyelvi műveltség, az iskolázás szabad gyakorlatának tárt volna ki széles kapukat Erdély valamennyi nemzete előtt.

Bethlen itt úgy fogta „nyakon a szerencsét”, használta ki „a jó konjunktúrát”, a kedvező alkalmat, ahogy Zrínyi tanította annak idején. Felismerte a lehetőséget, és gyorsan cselekedett. Átlátta a játéktér reális határait, mérlegelte a kockázatokat, egyeztetette a magukéval a Habsburg-dinasztia érdekeit, és józan kompromisszummal döntött. Egyben azonban tévedett. Szerette volna, ha az angol és holland mediációval jön létre ez a megállapodás, s mikor ezzel a kívánságával merev ellenállásba ütközött, elállt eredeti tervétől. A Diplomának tudtommal nem sikerült megteremteni a nemzetközi garanciát, amint szeretete volna.

Bethlen politikusi arcélén talán a legrokonszenvesebb vonás, hogy minden kudarc és vereség ellenére soha nem adta fel célját, Erdély államiságának átmentését. Méltóbb, felkészültebb személyiség, mint ő, aligha lehetett volna a gubernátori méltóságra. Tudjuk, néhány szavazattöbbséggel a politikában járatlan, emberileg is esendő gróf Bánffy Györgyöt választották meg. Neki a kancellári tisztséggel kellett beérnie. Kedvezőtlen közegben próbálja érvényesíteni a fejedelemség érdekeit. Mindent megtesz és nem is sikertelenül az erdélyi politika angol—holland irányának kifejlesztése érdekében. Neki is része van benne, hogy a karlócai béketárgyalások idején az angol mediátor, William Paget konstantinápolyi követ messzemenően támogatja Erdély érdekeit. Megpróbálja elérni, hogy a fejedelemséget foglalják be a Habsburg—török békébe. Tudjuk, Bethlent mélyen megrázta, hogy a korábbi megállapodások ellenére Erdélyt kihagyták a török háborút lezáró békéből.

A kora újkori Európa politikai gyakorlatának alfája és ómegája a jólérsültség volt. A döntések értéke és érvényesíthetősége attól függött, hogy milyen ismeretek, milyen tájékoztatások birtokában hozták meg. Hírzárlat egy parancsuralmi rendszerben fél siker. Rabutin, Erdély császári főparancsnoka például rendszeresen kapta az újságokat Bécsből, de még saját tisztjeinek is megtiltotta, hogy egymással beszéljenek, mert még ellenőrizetlen híreket váltanának egymással.

Bethlen rendkívül jó hírhálózattal rendelkezett. Erdély valószínűleg egyik legjobban tájékozott politikusa volt. Máig nyitott kérdés, hogy miért ment be Szebenbe, Rabutin császári generális csapdjába. Miért nem kapcsolódott II. Rákóczi Ferenc nagy vállalkozásához? A kérdés annál jogosabb, mert néhány jel arra mutat, hogy voltak kapcsolatai a mozgalom előkészítésének idején Rákóczival. Döntésének egyik magyarázata jólérsültségében lelhető fel.

Túl a hatvanon is élénk figyelemmel kísérte az európai eseményeket. Remek tömör híradásokban adta tovább az Európa távoli szegleteiben történeteket. Kik informálták, hogyan szerzett tudomást a világ híreiről? További kutatások feladata, hogy választ adjanak erre. 1703. augusztus 12-én kelt levelében pontos képet ad a nemzetközi erőviszonyokról. „Urunk eö Felségenek Fegyvere mindenütt oda fel igen csudálatossan boldogult. A melly Hystoriaban is ritka példa, 30 Juny 11/m Hollandust 30/m Francia körül vött, és midönn azt gondolta, hogy csak fel fallya, az Isten emezeket ugy megsegítette, hogy rettenetesen meg verték a 30/m Francziát. A Bavariai Elector Tirolisbol magais Paraszt Ember köntösben szaladott el... Olasz Országbanis particularis Harczok igen szerencsések... A Badensis Herczeg az Imperium nagy Hadával a Franczai király az Imperiumba bé jött Hadát igen erőssen megh szorította egy nihány felöli.” S ugyanakkor

a hazai dolgokról is első kézből értesül. Erdélyben első között olvasta Rákóczi brezani kiáltványát, és ismerte az udvar riadalmát is. „Nékem Bécsből azt írják hogy eő Felsege egy milliot engedett el Magjar Országnakaz idei Quantumba, ebből már Máramarosra is szép könnyesség háromlik, és nékem erre nézve a tetczczik.”

Az öregedő Bethlen még emlékezett Thököly kérészetű fejedelemségére, talán azt is tudta, hogy Erdélyre Thököly tart igényt. Látta, hogy a felkelők különböző csoportjait nincs aki összefogja, Rabutin nyolcezer főnyi haderőnek parancsol. Mégis, amikor az erdélyi főnemességgel együtt bement Szebenbe, nem számított rá, hogy szabadságát soha többé nem nyeri vissza.

Bízott benne, hogy a háború rászorítja a császári udvart és az európai hatalmakat, hogy tárgyalásokkal rendezzék Erdély ügyét. Röpiratot készít. Nemzetközi garanciákkal véli biztosítani Erdély békességét, a Bethlen Gábor idejebeli állapotokat. Protestáns fejedelem kormányozná Erdélyt, s „az ország belső állapotja, mely a népre nézendő, úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok végezetre minden ecclezsiai és külső dolgok maradjanak a régi állapotban”. Az *Olajágot viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és az erdélyi gyulladásnak eloltása...* című béketervezetében együtt kívánja megoldani a két haza ügyeit. Művét a császárnak, Anna angol királynőnek és a keresztény uralkodóknak, republikáknak, népeknek és nemzeteknek ajánlotta. Sikerült Szebenből kicsempésztetnie, Hollandiában kinyomtattatnia, de célját, hogy Európa összefogva biztosítsa a fejedelemség jövőjét, nem érte el.

Mégsem állíthatjuk, hogy hatástalan maradt. Rákóczi és kormányzó testülete ugyanúgy, mint Bethlen, nemzetközi garanciával vélte elrendezhetőnek a Magyarország és a Habsburg-dinasztia viszonyát. 1706-ban a nagyszombati béketárgyalásokon meg is jelentek a holland és angol mediátorok, s 1710 őszén, amikor Rákóczi angol, holland és porosz garanciákban bízva megindítja a háborút lezáró tárgyalásokat, Anna királynő elküldi Bécsbe különmegbízottját.

Szerencsés történésznek mondhatom magam, mert még ismertem Kelemen Lajost. Emlékszem, 1957 telén beszélgetéseink során azt mondta, hogy Bethlen Miklós fogságáról Wesselényi István naplója nélkül semmit sem tudunk. Azóta ezt a naplót Magyarai András és Demény Lajos kiadta. Erdély kancellárja szebeni rabságában mintha a térség jövőjét élte volna végig. Szűk cellájában nem volt levegője, háromszor vette tudomásul, hogy halálra ítélték, ágya mellett éjjel-nappal fegyveres örök álltak, betegségek gyötörték, és családtagjait, noha ott voltak Szebenben, nem engedték be hozzá.

A szatmári megegyezés idején már három éve bécsi rab, s 1711 májusa után a tömlöcöt internáltságra változtatták.

Itt készítette el pályája mérlegét. Mérhetetlen önváddal fogalmazta meg az 53. zsoldár parafrázisát: „megevők ezt a népet mint a kenyeret és megemésztők teljességgel, mert aki miközöttünk legjobb, olyan mint a tövis és aki a legigazabb, olyan mint a tövis vagy a csipkebokor. Sőt magunk is adánk evvel a sokszínű formájú gonoszságinkkal egyrésről utat, okot és alkalmatosságot az idegen nemzetnek ... az egész hazánk állapotjának a felfordítására: és hogy a mű gonosz példánkra nézve ő is a népnek megemésztésében annál bátrabban és mohóbban előmenne és a nép maga s hazája megmaradásáról éppen kétségben esék.”

Államférfiú habitusának ez a szigorú felelősségtudat, idővel öngyötrő lelkiismeret talán leglényegesebb meghatározója.